

Psychologické aspekty socio- kulturně odlišných prostředí

Mgr. Jan Krása, Ph.D.

Katedra psychologie, Pedagogická fakulta, MUNI

Mezikulturní psychologie

Sociálnost a socializace

- Předně je nutné odlišit oblast **sociálních** jevů a oblast **kulturních** jevů.
- **Sociální** (chování) se týká života ve skupině a týká se i mnoha jiných tvorů než jen člověka. Např. existuje sociální život savců, ptáků, ryb, hmyzu apod. Lidské sociální systémy a procesy se od ostatních tvorů odlišují, ale mají stejně jako ony svůj evoluční/historický původ (nikoli stvoření ale evoluce). = **Sociálnost**.
- **Kulturní** (chování) se týká hlavně člověka (výjimkou mohou být snad jen lidoopové). Týká se specifických znalostí, dovedností, postojů, příkazů a zákazů, komunikačních prostředků atd. nabytých během **socializace**. Srov. pojem **modální osobnost** (Linton & DuBois, Helus).
- Všimněte si, že kultura není na světě pouze jedna jediná, ale je jich nepřeborné množství, **zatímco** sociálnost člověka je pro všechny jedince více méně totožná napříč kulturami – liší se jen díky temperamentu.
- **Rozdíl mezi sociálností a socializací je zásadní!**
- (Pedagogiku je nutno chápat jako oblast mezi sociální a kulturní oblastí – pedagogika je kulturní akcí v rámci konkrétní kulturní tradice, která se děje v konkrétním sociálním kontextu.)

LIDSKÁ SOCIÁLNOŠT



Cíle této části:

- Porozumět tomu, že **sociálnost je univerzální a velice účinnou adaptací** v přírodní říši. Že sociálnost není lidským výtvozem.
- Jsou však i nesociální živočichové, např. draví tvorové: bezobratlí, ryby či plazi (viz přednáška *Historie lidské komunikace*).
- Že lidská sociálnost má specificky lidskou podobu, která je výrazně odlišná i od sociálnosti našich geneticky nejbližších příbuzných (šimpanzů, lidoopů či primátů). Tato specifika lidské sociálnosti je dobré znát.

Evoluce sociálnosti

- Sociálnost včel či mravenců je jiná, než sociálnost lidská. Nazývá se eusociálnost (angl. *eusociality*): 1. dělba práce (reprodukce a kasty); 2. překrývání generací v hnízdě (královna a dělnice); 3. společná péče o potomstvo (Wilson, 2004). Téměř všichni mravenci (10 tis. druhů), většina termitů (cca 2 tis. druhů), část včel, vos a čmeláků, určité krevety a dva savci (rypoši) žijí eusociálně.
- Eusociálnost blanokřídých je určena hlavně feromony a **hormony** (a je proto více uniformní – srov. kasty mravenců: královna, voják, pečovatel o larvy, dělník atd.).
- Lidská sociálnost je sice také spoluurčována hormony či feromony (srov. roli **oxytocinu**, **adrenalinu**, **tělesného pachu ad.**), ale není vůbec uniformní (neboť je utvářena také odlišnostmi individuí, sociálních rolí, sociálních pozic apod.).

- Základy sociálnosti jsou i u člověka **vrozené (srov. např. attachmentové chování)**, ale vždy mají i individuální (popř. rodinnou) podobu.
- Když se řekne, že je něco vrozené znamená to mj., že je to společné všem zástupcům daného druhu (srov. pud ***attachmentu***, který máme společný minimálně se všemi primáty).

Evoluce sociálnosti: rodičovství

U savců a ptáků je sociálnost navíc spojená i s péčí o potomstvo!

Schopnost péče o potomstvo se rozvinula asi ne dříve než před 300 milióny lety s nástupem therapsidů a dinosaurů.

Péče o potomstvo je mj. spojená s podnětným sociobiologickým termínem ***parental investment*** (= ***investice do rodičovství***). Teorie *investice do rodičovství* dobře vysvětluje různé proměny sexuality druhu ve vztahu k péči o potomky, k velikosti a uspořádání skupiny apod.

Např. vztah mezi pohlavním dimorfizmem a uspořádáním rodinné jednotky (viz dále).

Rozdíly mezi člověkem a ostatními primáty: pohled komparativní psychologie

Rozdíly mezi člověkem a šimpanzi (dle Matsuzawa, 2012)

- Lidský a šimpanzí genom se liší pouze v 1.23 %, přesto jsme na první pohled naprosto odlišní.
- (Od goril se lišíme v cca 2 % genomu).
- Šimpanzi žijí v promiskuitně, samice svádí co nejvíc samců a samci zabíjejí děti všech neznámých samic, se kterými se nespáříli. Neexistuje žádné lidské společenství s takovýmto uspořádáním. (Ridley, 1999, s. 11)
- **Šimpanzi** začnou rodit děti cca v 12 letech a mají je po cca 5 letech. Ne dříve. Šimpanzice jsou plodné až do smrti (nemají menopauzu).

Rozdíly mezi člověkem a šimpanzi

- **Člověk** začíná rodit cca v 18 letech. Děti má po sobě po dvou, po třech, ale i po jednom roce. Lidské děti jsou „soběstačné“ nejdříve kolem osmi let (spíš mnohem později).
- Jak je tedy možné, že lidské matky uživí více dětí zároveň (šimpanzice by to jednoduše nedokázaly)?
- Protože rodičovství se účastní i otcové. A navíc i babičky, souroenci, dědové, strýcové atd. U ostatních primátů jsou tyto pečovatelské vztahy ze strany otce a širší komunity zcela výjimečné!
- **Odtud role otců, prarodičů, ale i sourozenců v lidském životě!** Proto jsou komunity lidí mnohem kooperativnější než u ostatních primátů.

Rozdíly mezi člověkem a šimpanzi

- U člověka (u žen) existuje **menopauza**, po které ženy žijí cca ještě 30-50 let. To jim umožňuje **rolí prarodiče** (babičky + dědečka).

Rozdíly mezi člověkem a šimpanzi

Lidské ženy mají **skrytou ovulaci** (to je zcela raritní mezi živočichy!!), resp. nemají říji (estrus). Šimpanzí samice inzerují svoji ovulaci stejně jako **všichni** ostatní živočichové.

Jak a proč může existovat něco jako skrytá ovulace? (Lund & Miller, 2014)

Sexuální aktivita žen (N = 20 tis.) nevykazuje během cyklu (krom menses) žádné podstatné změny (Brewis & Meyer, 2005). Existují jen jemné změny motivů a chování žen v plodné fázi (Gangestad & Thornhill, 2008).

Jared Diamond (2003): Proč máme rádi sex?

- Adaptací mužů na skrytou ovulaci žen (aby zajistili svoje otcovství, a tedy zúročili svůj *parental investment*) je patrně tzv. *mate guarding* – *hlídání partnerky* (Diamond, 2003 podle Etkin, 1954), čili celoživotní soužití s jednou partnerkou (**monogamie**).
- *Mate guarding* existuje i u šimpanzů, ale v mnohem menší míře.
- A protože je člověk monogamní, je donucen k větší vybíravosti mezi partnery (než např. šimpanzi). (Ridley, 1999, s. 19)

Evoluce lidského uspořádání rodiny

U raných homininů (*H. rudolfensis*, *H. habilis*) se ještě setkáváme s velkým pohlavním dimorfizmem (poměr 1,4), který je dokladem harémového uspořádání sociálního života (srov. gorily).

Snížení pohlavního dimorfizmu (z 1,4 na 1,2) je dokladem posunu k párovému uspořádání společností a tedy ke stavu, který je podobný našemu stavu, kdy základ rodiny tvoří **dyáda** (nikoli harém). Samice si totiž nevybírání největšího bouchače, ale podle jiného klíče: podle úrovně tzv. měkkých dovedností (intelektu, ozdobenosti, schopnosti zpěvu, tance, tvorby umění atp.).

Kmen Wodaabe, Sahel

https://www.youtube.com/watch?v=2EBAbsjZW4c&ab_channel=NewAtlantisTRIBES



[https://en.wikipedia.org/wiki/File:Niger_Foudouk_Geerewol_der_Wodaabe_Sept._05-SD_\(extrait\).webm](https://en.wikipedia.org/wiki/File:Niger_Foudouk_Geerewol_der_Wodaabe_Sept._05-SD_(extrait).webm)

Rozdíly mezi člověkem a ostatními primáty

Člověk (industriálních kultur) je jediným primátem, u kterého jsou matka s dítětem (před osamostatněním) separováni od sebe po delší časové úseky (tak je tomu jen u některých poloopic, kdy matky opouštějí děti, aby se nakrmily). U všech ostatních primátů se dítě drží matčiny srsti (srov. **úchopový reflex**) a nepouští se. U opic matka navíc dítě objímá rukou (přidrží ho). Nikoli u poloopic (tam se mládě jen drží).

Separace dětí u lidí vede mj. k většímu tlaku na rozvoj hlasové komunikace, která někdy v dávnověku musela nahradit tělesný kontakt (Dunbar a jeho *social grooming/gossiping theory*).

Lidská poloha lehu na zádech je zcela ojedinělá mezi primáty a savci vůbec. (srov. doporučení proti SIDS!) Umožňuje dítěti procvičovat si jemnou motoriku dříve než umí stát vzpřímeně a uvolní si ruce.



Schopnost učit se u člověka

Všichni živočichové jsou po odstavení samostatní (člověk nikoli).

Člověk se nejenom stará o potomky, ale zároveň je také **učí**. To je mezi živočichy zcela ojedinělé! A učení je jednou z výsadních a základních adaptací homininů (linie rodu Homo).

Rozdíly mezi člověkem a šimpanzi

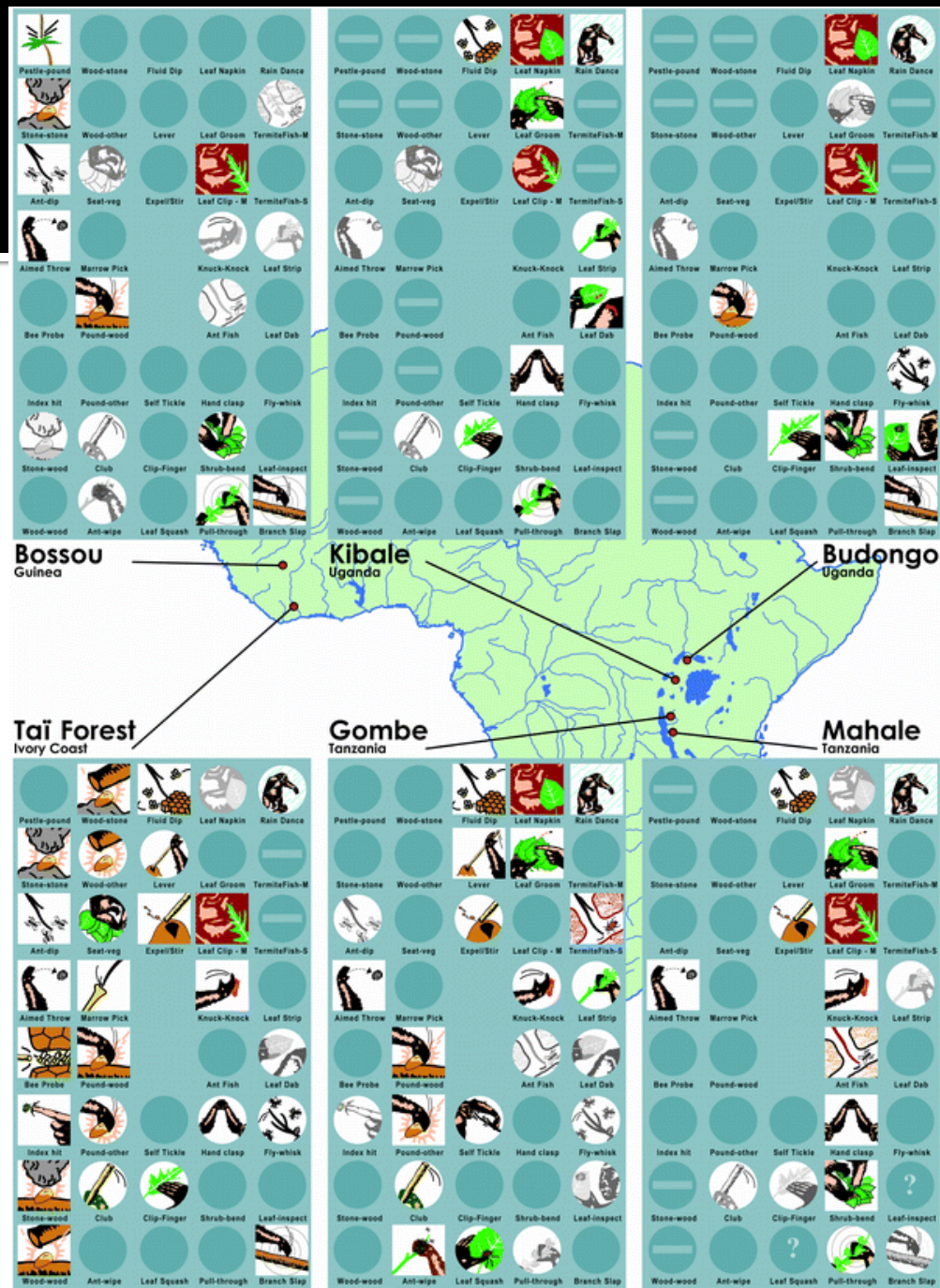
- Lidé vytvořili explicitní kumulativní **kolektivní paměť** na objevené technologie (= **kultura**).
- Šimpanzi znají jen hrstku technologií a kulturní transmise je u nich velmi pomalá a nejistá.
- My, **AMH** (*anatomically modern humans* = *anatomicky moderní lidé*) jsme mistry učenlivosti.

Rozdíly mezi člověkem a šimpanzi

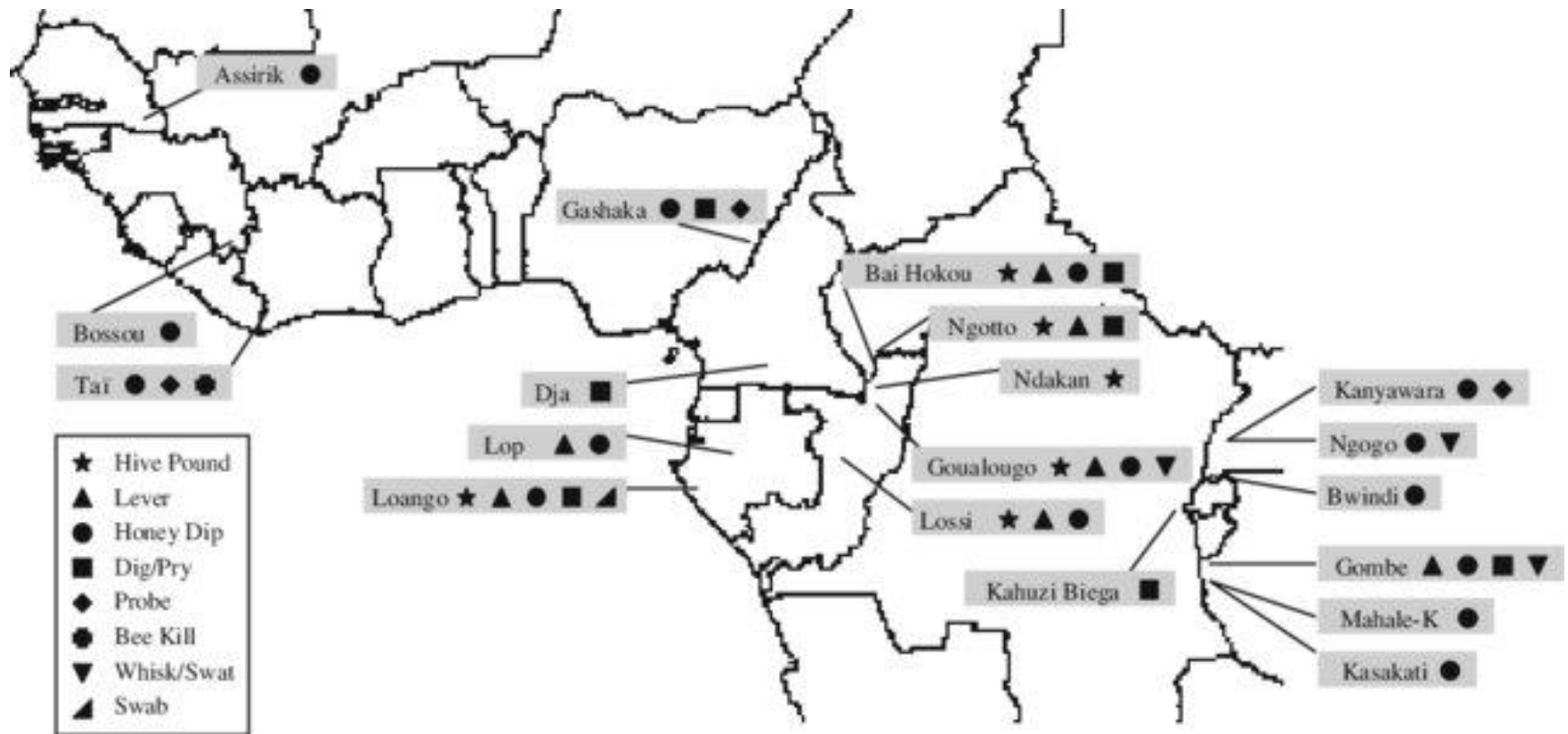
Šimpanzi mají také různé *kultury*, které si předávají: např. šimpanzi z Gombe používají větvičky, aby s nimi lovili termity; šimpanzi z Bossou zase používají kameny k rozbíjení ořechů atd.

Meziskupinová transmise kultury je však u šimpanzů (oproti člověku) velmi omezená.

Přehled
 technologií u
 různých
 šimpazích
 komunit
 (z Whiten et al.
 1999)



Používání nástrojů k získání medu u různých komunit šimpanzů.



Dospělí šimpanzi nevěnují pozornost mladým.

U šimpanzů se výchovy (cca 4-5 let) účastní pouze **matky**. Samci pouze zajišťují matkám s dětmi ochranu a přístup ke zdrojům potravy.

Děti se učí pouze **observačním učením** (tj. pozorováním). Matky nikdy svoje děti neučí instrukcí či modelací činnosti: neukazují jim pohyby, aby to pochopily; nepodají jim vhodný kámen k louskání; nevytvarují jim ruku tak, aby dobře provedla pohyb. Pouze jim umožňují, aby se dívaly. Takto se šimpanzi naučí jakž takž louskat ořechy po třech až pěti letech!

Člověk a učení

U lidí je tomu zcela jinak! Základní lidskou adaptací je **vyučování (socializace) dětí.**

Člověk prodlužuje tzv. období **učení se** co do délky (ve 14-15 letech končí povinná školní docházka, což je nejdelší absolutní délka času dětství u mnohobuněčných organismů, společně se slony). Navíc přesahuje doba učení i z období dětství a adolescence i do dospělosti a stáří (srov. U3V).

Učitelé jsou profesní skupinou, která přejala část socializace od rodičů na svá bedra. Učitelé jsou profesionálové v socializaci dané věkové skupiny.

Rozdíly mezi člověkem a šimpanzi

Šimpanzí matky svoje děti nikdy neplísní, nebijí ani je nezanedbávají.

Ale (!) nepoužívají v takové míře jako člověk pozitivní ujištění (**pochvalu**). Lidské dítě je závislé na pochvale.

Všichni tvorové (obratlovci přinejmenším) reagují na pochvalu: pes, kůň, papoušek... Ale nikdy ji nedokázali využít aktivně. Člověk (současný) je jediný tvor, který záměrně využívá sílu pochvaly k socializaci.

Pochvala je základním a asi i nejsilnějším nástrojem socializace, tedy i učitele. Srov. pochvala osobnosti (Ty jsi šikovný) a pochvala činnosti (To se ti povedlo).

Žák musí ve škole zažívat pocity úspěchu pravidelně!

Sociálnost človeka

- Výsledkem evoluce je skupina sociálných tvorů
- s veľmi rozvinutou schopnosťou kooperace,
 - složená z rodinných jednotek tvorených monogamným párom,
 - jejímž hlavním nástrojem adaptace je učení a učení se (socializace),
 - v čemž mimo jiné pomáhá i specifická role prarodičů a výchovné vlivy dalších příbuzných.

Socializace: co to je?

Socializace (popř. kultura) je jako nahrávání softwaru pro biologický hardware.

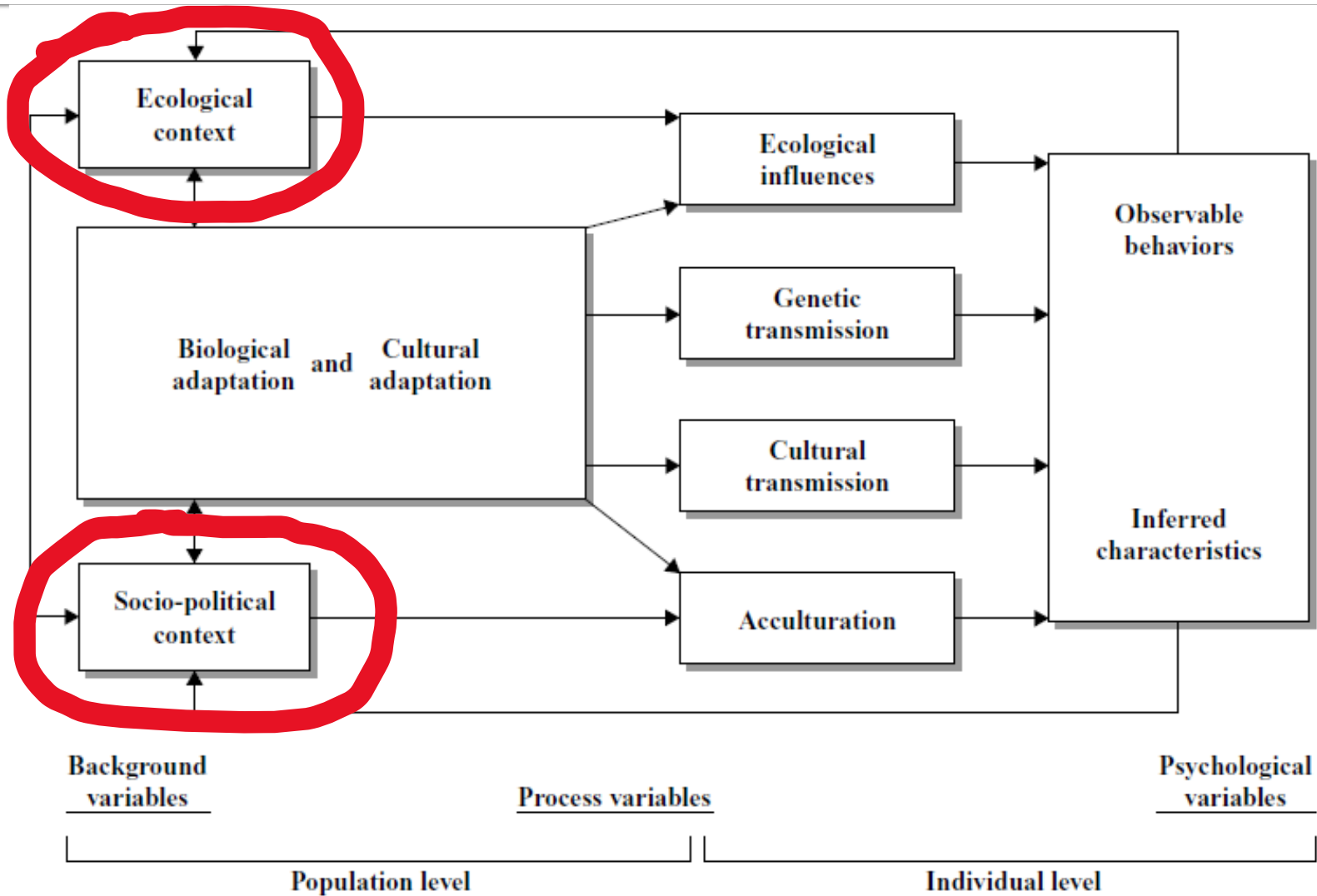
Srov. ***vlčí děti*** - kam by to dotáhl člověk bez péče druhých (bez patřičného softwaru)

<https://www.youtube.com/watch?v=VLXI7-vmFAY>

Přehled celé řady případů:

https://en.wikipedia.org/wiki/Feral_child

Model adaptace v mezikulturní psychologii (Berry, 2004)



Srov. změnu vzdělávání před revolucí a po revoluci v ČR

Kultura: co to je?

- Lidé po celém světě vytvořili nespočet kultur.
- Odhadem existuje cca 6 000 jazyků. Tj. zhruba 6 000 kultur.
- Během tohoto století zanikne pravděpodobně 90 % jazyků.
- Za „bezpečné“ (mají více než 100 000 mluvčích a vyučují se) je odhadem 600. (Daneš, 1994)

Socializace (kultura): co to je?



Daniové (centrální západní Papua, údolí Baliem)

- Objevil je Richard Archbold při přeletu v r. 1938.
- Jeden z nejpočetnějších kmenů na Vysočině. Cca 20 000 + 50 000 + 20 000 + 200 000 osob.
- Studoval hlavně Karl Heider (syn Fritze Heidera).
- Žili na úrovni doby kamenné, budují zavlažovací kanály, pěstují batáty, maniok a prasata.
- Bojují v různých koalicích vesnic proti sobě, dělají nájezdy a ritualizované války. Umírá stejné procento populace jako v WWII.
- Hry dětí: válečné hry, lovení, stavění vesničky, přebíraná (cat's cradle game) magická hry, kreslení, zpěv.
- Lit.: Gardner & Heider (1968); Diamond (2014, s. 119-128); Soukup (2013)

Daniové (Papua-Nevá Guinea)







Pronikání kultur



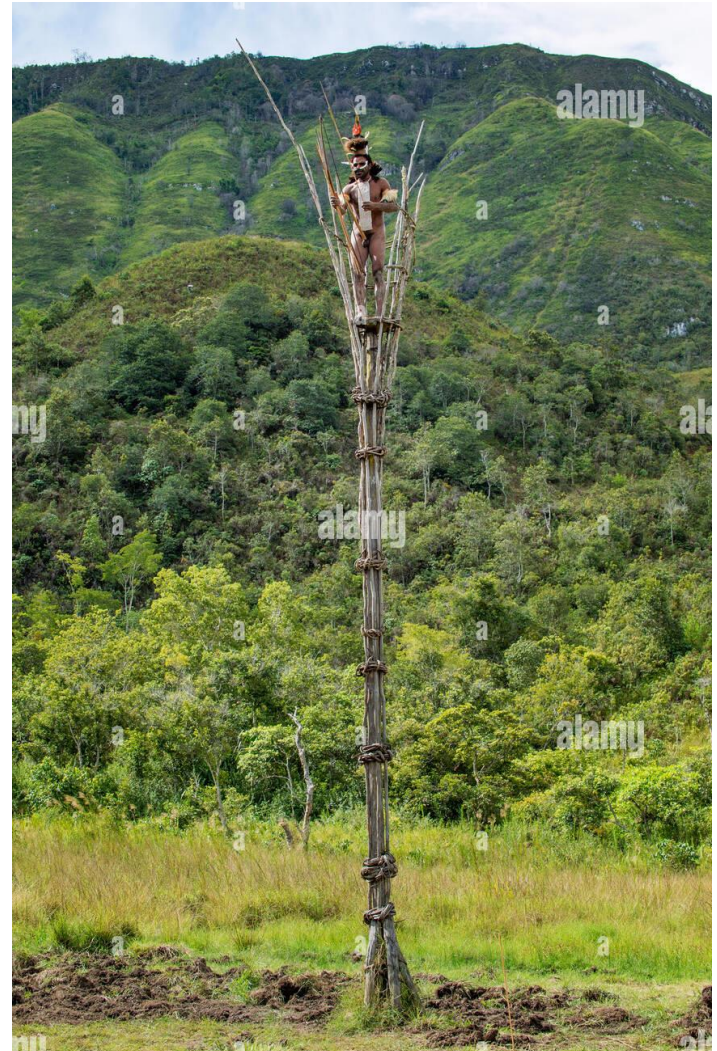






The tiny, blackened, shrunken figure he carries was Agat Mamete Mabel, the chieftain that ruled over this remote village in Indonesian Papua some 250 years ago. Honoured upon death with a custom reserved only for important elders and local heroes among the Dani people — he was embalmed and preserved with smoke and animal oil. Nine generations on and his descendent Eli Mabel is the current chieftain in Wogi village — an isolated hamlet outside Wamena that can be reached only by hiking and canoe. He said the exact age of Agat Mamete Mabel was not known, but told AFP this ancestor was the last of the village to receive such a funeral. Once common among his forebears, the ritual method of smoke embalming was no longer practised, he explained. <https://coconuts.co/jakarta/papuan-tribe-persevere-keep-ancient-rite-mummification-alive/>









Socializace: co to je?



DEF₃: Socializace je proces osvojování si **kulturou sdílených** poznatků, vzorců chování a praktik, hodnot, postojů, ideálů, norem a zákazů atd.



DEF₄: Socializace je všechno, co se naučíme (a vše, co budeme učit druhé).

Socializaci lze chápat jako enkulturaci (čili

„vtiskování“ kultury). Ale existují i pojetí, která enkulturaci chápou jako nezáměrný proces a socializaci jako záměrný a plánovitý proces.

Kultura je soubor adaptací a soubor myšlenek (spojených s těmito adaptacemi). Adaptace jsou často spojené s určitou technologií a tedy i s konkrétními artefakty.

(Všimněte si toho, že **socializace** více souvisí s kulturní oblastí a **jen okrajově se sociální oblastí!**)

Kultura představuje od buněčné dědičnosti odlišný způsob přenosu a kumulace zkušeností. Kulturu se musíme **naučit**, geny zdědíme.

Téma *příroda proti kultuře* (*natura vs. cultura, fýzis x nómos*) je filosoficky velmi plodné (srov. např. Šmajs, 2003; Kratochvíl Zdeněk aj. Srov. však i průnik obou oblastí v ekologické antropologii.)

Rozporuplné prvky naší kultury

- Všimněte si, že dospělí dělají přesně to, co se dětem zakazuje: mluví sprostě, kouří, pijí alkohol, ponocují, mlátí se a zabíjejí, podvádějí se atd.
- Dospělí učí děti věřit v určité magické jevy a osoby, aby jim tuto víru v magičnost pak zbytek života vytloukali z hlavy.
- Nejednoznačný vztah k sobě, ke kultuře samotné: recepce klimatické změny, vybíjení druhů, ničení ostatních kultur v rámci globalizace... zkrátka jedovatosti kultury. Některé společnosti si tento stín kultury vůbec nechtějí přiznat.

Školní vzdělávání je řízená socializace.
Speciální pedagogika je řízená speciální socializace.

Řízená socializace bere na vědomí:

- v jaké vývojové etapě se žák nachází,
- jaké jsou jeho individuální zvláštnosti,
- co je cílem socializace v dané vývojové etapě,
- žákovy a svoje možnosti a omezení.

Cíle socializace

- Zatím jsem představil socializaci jako přenos kultury, znalostí, technologií, dovedností, norem, hodnot.
- Je vskutku obdivuhodné, kolik znalostí a dovedností (technologií a myšlenek) je člověk schopen se od narození do smrti naučit (učení se = enkulturace je jednou ze základních adaptačních strategií člověka, resp. homininů).
- Odlehčení: „Pes se prý naučí až 250 významům slov, což odpovídá zhruba čtyřletému dítěti. Kočka, rozumí všemu, ale nereaguje na žádný povel, což odpovídá zhruba čtyřicetiletému ženatému chlapovi.“

- Nicméně, absolutní zázrak je to, jak se totálně sobecká bytost, jakou je novorozené dítě, stává během socializace ohleduplnější, méně sobeckou bytostí (naučí se dělit, pomáhat, odříkat si, nesoutěžit, nepovyšovat se, přiznat prohru atp.). Zázrak je, že se z totálně sebestředného a hédonického zvířete stává jedinec, který tyto přirozené (a pochopitelné) impulzy dokáže přinejmenším částečně ovládat. To snad souvisí patrně s instinktivní schopností člověka ovládat svoje ostatní instinkty (srov. marshmallow experiment).

- Tento problém („zkrocení zvířete v nás“) je jedním ze zásadních bodů psychoanalýzy (srov. Freud, 1991).
- Protože je tento proces „krocení zvířete“ **velmi konfliktní** (viz fáze socializace), může během něj dojít k celé řadě problematických situací, které mohou (ale nemusí) mít celoživotní vliv (především ty, které se týkají vývoje osobnosti).

- Socializace je nejen procesem enkulturace ale také procesem utváření osobnosti jedince! Osobnost se totiž teprve dotváří v průběhu socializace (není předem zcela daná a je poplatná každé kultuře = pojem **modální osobnost**).
- Některé psychické procesy a funkce vznikají jen díky specifické enkulturaci a bez ní by samy nikdy přirozeně nevznikly (např. logické usuzování, taxonomická kategorizace a celkově tzv. abstraktní myšlení – srov. Lurija, 1976).

Modální osobnost

Produktem socializace je (z velké části) také **osobnost** člověka.

Modální osobnost „charakterizuje příslušníka či příslušnici **dané společnosti a dané lokální kultury s jejími rysy a vlastnostmi.**“ (Linton & DuBois, 1945).

Modální zde znamená nejčastěji se vyskytující, popisuje typického zástupce dané kultury. Modální osobnost Čecha, Řeka, Mexičana, příslušníka kmene Warao, Dani, Arapeš či San se zkrátka liší.

Právě existence modální osobnosti v dané kultuře vede k stereotypnímu posuzování příslušníků jiných kultur.

Transkulturní psychiatrie

- Podobně existují pro konkrétní kultury specifické duševní choroby.
- **Amok** – Afrika a JV Asie, meditace a pak náhlá excitovanost až agrese, poté vyčerpání.
- **Whitico** – Inuité, psychóza, nutkání jíst lidské maso.
- **Koro** – Čína a JV Asie, muži, úzkost, že se jim penis zanoří do břicha a oni umřou.
- **Latah** – Malajsie, ženy, echopraxie, koprolálie a fugy.
- **Ode ori** – Nigérie, studenti a úředníci, pocit, že jim hlavou či celým tělem prolézá parazit.
- **Dhat** – Indie, muži, obava ze ztráty semene, úzkosti, vyčerpání.
- **Pibloktoq** – Grónsko, zmatenost, vysvlékání se a válení ve sněhu.

- Během socializace dochází k formování osobnosti, neboli **personalizaci** (srov. Helus, 2007, s. 83-86, s. 104-105) a postupně také k **profesionalizaci**.

- Člověk je tvor, který se může vyvíjet z vlastní vůle (srov. již platónský termín: **péče o duši**).
- Učíme se pomocí určitého inhibičního systému (který máme tendenci personalizovat) brzdit vybrané automatismy (instinktivní chování).
- Všechny duchovní systémy a esoterní nauky historie jsou založeny na této možnosti měnit sebe sama. K tomu užívají různých procesů (askezi, meditaci, opájení se a bezbřehost, tanec, utrpení, smyslovou deprivaci, nábožensko-kosmologické představy ad.).

- Výsledkem socializace člověka je: soběstačný jedinec, který je sám schopen socializace sebe a později i jiných.
- Výsledkem socializace člověka je: individuovaná (tj. jedinečná a pro celek nenahraditelná) osobnost. Srov. nenahraditelnost např. velkých umělců, ale i velkých altruistů, zdravotních sester, filantropů, **skvělých učitelů**, pořadatelů kulturních akcí a vlastně všech kolem nás.
- I jako soběstačná a socializovaná osobnost se však člověk vyvíjí dál (srov. fáze rodičovství, prarodičovství, kmetství).

Socializace se týká:

- **Chování** (chováme se dle kulturních norem a zvyklostí)
- **Motivace** (omezujeme a zesilujeme svoje potřeby určitým směrem)
- **Znalostí** a představ o světě
- **Povrchu těla** (zdobíme a šatíme svoje tělo dle kulturních norem)
- **Tělesných procesů**: jezení, defekace, sexuálního chování, emocí, agrese atd.
- **Myšlení, fantazie, řeči**

Socializace

Socializaci nelze chápat jen jako jednosměrný **receptivní** proces, kdy se do dítěte nalévá kultura. Socializace má **dva póly** (receptivní a distribuční).

I dítě (zdánlivě pasivní při socializaci) je od prvního dne narození samo velmi významným sociálním činitelem svých rodičů – srov. narození dítěte a změna celého partnerského (nyní již rodinného) života! Vše se točí kolem dítěte! Místo, věci, strava, spaní, styk s ostatními atd. Všechno.

+ Dítě se často velmi silně bouří proti socializačním postupům: chtějí víc/méně mléka, strava jim ne/chutná, za někým nepůjdou, něco je nudí, **chtějí být občas neposlušné** (srov. Freudovu teorii dynamiky osobnosti založenou na konfliktu id x superego). Tím si dítě buduje **autonomii** i identitu.



LITERATURA:

- Allport, G. W (1985). The Historical Background of Social Psychology. In G. Lindzey & E. Aronson (ed.). *The Handbook of Social Psychology*. New York: McGraw Hill. p. 5.
- Freud, S. (1991). *Vybrané spisy I*. Praha: Avicenum.
- Hunt, . (2015). *Dějiny psychologie*. Praha: Portál.
- Imaiová, M. (2015). *Jazyk a myšlení*. Praha: Karolinum.
- Lurija, A. R. (1976). *O historickém vývoji poznávacích procesů*. Praha: Academia.